

Martin Vedriš

I Uloga prava u razvoju socijalističkih društvenih odnosa

Pravni problemi povezani sa samoupravljanjem nisu se pojavili istovremeno s idejom samoupravljanja. Određena koncepcija samoupravljanja rodila se zapravo u krilu međunarodnog radničkog pokreta kao jedan od bitnih ciljeva klasne borbe. Međutim, konkretni pravni problemi samoupravljanja pojavili su se u momentu kad je samoupravni koncept ne samo društveno-ekonomskih odnosa nego i cjelokupne organizacije jednog globalnog društva postao bitna karakteristika i baze i nadgradnje tog društva. Jednom riječju, prava se juridička problematika samoupravljanja pojavila u vrijeme kad se ideja samoupravljanja sa stranica znanstvenih i publicističkih radova spustila u pravu, nepatvorenu životnu realnost. A ta stvarnost bila je i jest stvarnost našega socijalističkog samoupravnog društva.

Realizacija samoupravljanja pretpostavlja potpunu likvidaciju svakog elementa koji se kao klin uvlači između neposrednih proizvođača i sredstava za proizvodnju. Taj razdvajajući faktor ili element bio je identičan s pravnim vlasnikom sredstava za proizvodnju. Prema tome, prva bitna pretpostavka realizacije samoupravljanja bila je likvidacija prava vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. No u prvom času ne nad svim sredstvima, nego samo nad onima koja su se nalazila u državnom vlasništvu. Taj proces likvidacije države kao pravnog vlasnika, kao »trećeg faktora« u proizvodnji započeo je onim povijesnim »Zakonom o upravljanju...« iz 1950. godine.

Kao što je poznato, likvidacijom »trećeg faktora« ušli smo u realizaciju i postepenu afirmaciju *društvenog vlasništva*.

No proces koji je od vlasničkopravne organizacije društvene proizvodnje vodio prema njezinoj ne samo nevlasničkopravnoj nego u tendenciji i neimovinskoj organizaciji nije mogao, a nije ni smio teći stihijski, niti su se, pak, naslijeđeni kapitalistički društveno-ekonomski odnosi mogli *automatski* pretvoriti u socijalističke samo na osnovi činjenice što je političku vlast preuzela radnička klasa i radni narod nakon pobjedonosno završenog narodnooslobodilačkog rata.

Naime, suvremeni je socijalizam jedini društveno-ekonomski sistem koji svoje odnose ne nalazi potpuno izgrađene u krilu prethodne, po pravilu kapitalističke društveno-ekonomske formacije. U tome se proces nastajanja socijalizma razlikuje od procesa formiranja svih prijašnjih društveno-ekonomskih formacija, od kojih je svaka ranija stvarno našla već formirane svoje odnose u krilu prethodne. Za socijalizam se to ne može reći. To postaje razumljivo ako se ima na umu da kapitalističke društveno-ekonomske odnose karakterizira postojanje eksploatacije čovjeka od čovjeka, što se vidno manifestira u alijenaciji rada upravo od onih koji od vlastitog rada žive. Naprotiv, socijalizam donosi nove društvene i društveno-ekonomske odnose koji imaju bitno druge i drukčije karakteristike. U osnovi, to su odnosi u kojima se sve uočljivije manifestira oslobođenje rada.

Budući da suvremene socijalističke revolucije nisu nastale na osnovi gotovih i formiranih socijalističkih društvenih odnosa, jasno je da se revolucionarne socijalističke snage, nakon osvajanja vlasti, odmah nalaze pred novim zadatkom — zadatkom razvoja socijalističkih društvenih odnosa.

Socijalistički se društveni odnosi razvijaju upornim i konstantnim razvijanjem društvenih proizvodnih snaga i društvene svijesti.

Prema tome, za formiranje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa nije dovoljno samo da radnička klasa osvoji vlast, nego je potrebna i znanstvena spoznaja zakonitosti kretanja društva i društveno-ekonomskih odnosa. Samo na toj osnovi svjesna intervencija u bazu društva dovodi do cilja.

Poznato je da se osiguranje dovoljno širokih okvira za razvoj društvenih proizvodnih snaga može u prvoj razvojnoj fazi socijalizma, nazovimo je makar i per nefas administrativnim socijalizmom, osigurati u prvom redu svjesnim intervencijama državne vlasti u postojeće odnose u oblasti materijalne proizvodnje. U drugoj razvojnoj fazi socijalizma, u novom i dosad nepoznatom samoupravnom socijalizmu, ili, još bolje rečeno, u socijalističkom samoupravljanju, intervencije državne vlasti sve se više zamjenjuju svjesnim akcijama slobodno udruženih proizvođača.

U svim dosadašnjim razvojnim fazama socijalizma, razumijevajući ovdje samo razvoj socijalizma u mirnodopskim uvjetima, instrument pomoću kojega su se ti odnosi regulirali i usmjeravali u određenom pravcu bilo je *pravo*.

Ako se pravo tretira kao instrument razvoja socijalističkih društvenih odnosa, a to uključuje i razvoj, i stalno kretanje, i usavršavanje i samoupravnih odnosa, postavlja se odmah jedno prethodno pitanje.

Naime, postavlja se pitanje kakvu snagu ima pravna norma. Mogu li se njome dosadašnji društveno-ekonomski odnosi samo ukidati, mijenjati i usmjeravati, ili se pak pravnom normom mogu ostvariti novi odnosi u bazi, dakle novi društveno-ekonomski odnosi? U pravnoj teoriji ima zastupnika i jednog i drugog shvaćanja.

Odluka o prihvaćanju bilo koje alternative može se donijeti samo na

temelju iscrpne naučne analize o relaciji baze kao infrastrukture i pravne nadgradnje, dakle juridičke suprastrukture.

Zasad samo nekoliko napomena. Realističan pogled na odnos baze i nadgradnje upozorava na nezaobilazni element koji se sastoji u činjenici da baza daje nadgradnji sadržaj. Taj sadržaj ulazi u sadržaj pravne norme u pravno prerađenom obliku, kao pravni pojam. Tu suptilnu vezu između baze i nadgradnje treba stalno imati na umu i uvijek računati s tim da se cjelokupni sadržaj npr. imovinskopravne norme ne može izmisliti. Nema takve juridičke pameti koja bi mogla u cijelosti izmisliti sadržaj efikasne građanskopravne norme. A to pravilo vrijedi za cjelokupnu pravnu nadgradnju koja se kao prvi pravni sloj nadvija nad društveno-ekonomsku bazu. Budući da se pravna norma *svjesno* formulira, moguće je da njezin stvaralac postupi u nekoliko pravaca: reakcionarno, konzervativno ili revolucionarno. Ako u sadržaj pravne norme uzima one elemente iz društvene stvarnosti koji određuju da ono što sada *jest* (Sein) treba takvo da ostane (Sollen) i u budućnosti, norma će djelovati ili reakcionarno ili bar konzervativno. Naprotiv, ako se u sadržaj pravne norme unose elementi koji su u stvarnosti nosioci progresa, nosioci promjena, norma će djelovati revolucionarno na društvene odnose, određujući da ono što sada *jest* ne treba takvo da ostane i u budućnosti.

S druge strane, nadgradnja daje bazi pravnu karakteristiku pretvarajući baze odnose u pravne odnose.

Najzad, pravna nadgradnja daje i kriterij za ocjenu, omogućujući da se ekonomskovlasnička neizdiferenciranost baze pojavi kroz razliku i različitosti pravnih instituta.

Ne smije se, nadalje, zaboraviti da je potrebno društveno-ekonomske odnose pretvarati u pravne odnose među ostalim i zato što tzv. materijalno-pravna norma daje i pretpostavke za prinudnu realizaciju jednom formiranog pravnog odnosa.

Prema tome, prava, obaveze i odgovornosti koje nastaju za sudionike u pravnom odnosu mogu se i prinudno izvršiti. Takve direktne prinude nema u samom čistom društveno-ekonomskom odnosu. Zbog toga se i ne može, niti se smije, kretanje društveno-ekonomskih odnosa prepustiti impulsima isključivo čistih ekonomskih zakonitosti.

Dakle, i revolucionarna pravna norma mora biti povezana s bazom, i ne smije biti od nje toliko udaljena da predstavlja takav model, idealnu sliku koja se u danim uvjetima i u danim okolnostima uopće ne može ostvariti.

No događa se ponekad da se slika, model koji stvara apstraktna pravna norma, dakle model budućeg pravnog odnosa, pobrkaju s realnošću u kojoj pulsira stvarno egzistentni drukčiji društveno-ekonomski odnos. Takvo poistovjećivanje ili, u najmanju ruku, nedopustivo izjednačavanje svijeta kauzalne zakonitosti sa svijetom normativne zakonitosti dovodi do shvaćanja prema kojem se normom propisani i normom određeni *pravni odnos* tretira kao već ostvaren, kao već egzistentan društveni ili društveno-ekonomski odnos. U takvom slučaju neminovno dolazi u nesklad infra-

strukturalno i suprastrukturalno, i zato se ne bi smjelo bez daljnijega napadati stvarno, a da se i ne pita zašto ono nije u skladu s normativnim. Ne bi se smjelo smetnuti s uma da i normativno nije uvijek doista pravi izraz ne samo realno postojećeg nego ponekad nije u skladu s realno mogućim kretanjima stvarnog produkcionog odnosa.

Prema tome, po našem je mišljenju prvi pravni problem u realizaciji i usavršavanju samoupravljanja znanstveno i tehnički ispravno formulirane propisa, od zakona do statuta. Od propisa se sve više traži da bude razumljiv ne samo našem čovjeku nego i strancu, jer pravo treba da bude instrument koji spaja ljude i narode, a ne sredstvo njihova razdvajanja.

Takav je zahtjev, doduše, lako postaviti, ali ga nije tako lako ostvariti. Koliko je pravno uređenje naših društveno-ekonomskih odnosa i usmjeravanje njihova kretanja mukotrpan posao, u kojem su se postepeno radili, mijenjali i usavršavali pravni instrumenti, pokazuje razvoj pravnih instituta od prava vlasništva pa do prava rada društvenim sredstvima. I upravo u tom procesu nastali pravni instituti postaju danas predmet znanstvenih pravnih istraživanja i s tim povezanih pravnih problema samoupravljanja.

II

Razvoj koncepcije društvenog vlasništva

S likvidacijom prava vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i drugim sredstvima koja su bila u državnom vlasništvu pokazao se osnovni produkcijski odnos u svom prvom i pravom društvenovlasničkom obliku. Međutim, naša pravna znanost na tadašnjem stupnju razvoja, oko 1950. godine, još nije bila spremna da znanstveno protumači krupne novosti, i stoga je u prvim reagiranjima na pojavu društvenog vlasništva odgovorila vlasničkopravnom koncepcijom prema kojoj je društveno vlasništvo nov oblik prava vlasništva.

Međutim, taj je koncept u novim uvjetima bio jednostavno neodrživ i morao se napustiti. Napuštanje vlasničkopavnog koncepta društvenog vlasništva bilo je nužna konzekvencija shvaćanja da svako pravo vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, pa prema tome i društveno vlasništvo shvaćeno kao subjektivno pravo vlasništva, neminovno svoga nosioca, vlasničkopavnog subjekta, stavlja u ulogu »trećeg faktora«, kojemu je konstantno osnovni zadatak da odvaja na bilo koji način neposrednog proizvođača (»prvi faktor«) od sredstava za proizvodnju (»drugi faktor«). Samim tim se gotovo automatski neposredni proizvođač stavlja u položaj najamnog radnika.

Silazak vlasničkopavnog koncepta društvenog vlasništva omogućio je i uspon i prevagu nevlasničkopavnog koncepta društvenog vlasništva.

Taj je novi koncept stavio i legislativu i pravnu znanost pred zadatak da pronađu nove i dotad u pravu nepoznate pravne institute.

Obrada društvenog vlasništva nije imala nikakvu pravnoteoretsku tra-

diciju. U doktrini su se svi slagali u stavu da društveno vlasništvo nije pravo vlasništva. Dakle, negativni je koncept bio nesporan. Međutim, u pozitivnom konceptu, koji traži odgovor na pitanje šta je zapravo društveno vlasništvo, nije bilo potpune suglasnosti. No iako su diskusije o pravnoj prirodi, karakteru i pojmu društvenog vlasništva jenjale, ipak bismo se usudili reći da ni do danas ne postoji jedinstven i općeprihvaćen pozitivan pojam društvenog vlasništva u njegovu nevlasničkopravnom konceptu.

Prema veoma raširenom mišljenju, društveno je vlasništvo produkcionni, društveno-ekonomski odnos koji samim tim što je iz određenih razloga nazvan pravnim terminom još nije zbog toga automatski postao i pravnim odnosom.

Polazeći od stajališta da je osnovna karakteristika naših centralnih društveno-ekonomskih odnosa njihov društvenovlasnički karakter, postavljena je teza da je društveno vlasništvo takav socijalistički društveno-ekonomski, produkcionni odnos u kojemu sredstva za proizvodnju i druga sredstva društvenog rada, kao i rudna i druga prirodna bogatstva, pripadaju istovremeno svakom članu društva i svima zajedno, no nikome u cijelosti, nikome isključivo.

Očigledno je da se na takvu sadržaju društvenovlasničkog odnosa nije moglo pravno formirati i formulirati pravo vlasništva. Međutim, ipak je u svojoj osnovi taj koncept bio robno-novčani i, prema tome, automatski *imovinskopravni*.

Novi pravni subjekti u tom su konceptu bile društvene pravne osobe čiji je realni supstrat, s jedne strane, bio radni kolektiv (personalni element), a s druge strane bila su tu društvena sredstva (realni element). Međutim, iz tog spoja realnog i personalnog elementa bio je u nadgradnji formiran pravni subjekt, koji, istina, nije bio nosilac prava vlasništva, ali je zato na realnom elementu supstrata svoje osobnosti bio nosilac novih *imovinskih* prava poznatih kao pravo korištenja i pravo raspolaganja.

Međutim, poznato je da se taj koncept, iako nevlasničkopravni, ali u biti ipak imovinskopravni koncept društvenog vlasništva, morao napustiti. Naime, prema imovinskopravnim konzekvencijama tog koncepta, mogao je radnik, kao i svaki drugi radni čovjek, doći u aktivan dodir s društvenim sredstvima samo posredstvom subjekta različitog od njega samoga, posredstvom društvene pravne osobe koja je bila nosilac imovinskih prava, prava korištenja i prava raspolaganja. Ta prava radnik i radni čovjek kao fizičke osobe nisu mogli imati. Zato je društvena pravna osoba bila objektivno stavljena u ulogu »trećeg faktora«, a radnik i radni čovjek praktično u poziciju najamnog radnika.

Budući da se s mentalitetom najamnog radnika ne može razvijati socijalističko samoupravljanje, novi Ustav i ZUR postavili su temelje novoga samoupravnog klasno-radnog koncepta društvenog vlasništva. Na temelju osnovnih obriisa tog koncepta morat će se znanstveno izgraditi cjelokupna nova koncepcija, koja će morati pokazati da teoretski utvrđene pozicije radnika u samoupravnom odnosu doista odgovaraju stvarno postojećem

položaju i funkciji neposrednog proizvođača u osnovnom produkcijskom odnosu.

Osnovno je u tom konceptu da se u njegovoj realizaciji, ne samo teoretski nego i praktički, onemogućuje pojava »trećeg faktora« u ma kojem obliku. Zato se u tom konceptu ne polazi od stvari, od sredstava za koje se tada nužno mora naći subjekt. To je imovinskopravna metoda. Naprotiv, ovdje se polazi od čovjeka kao aktivnog subjekta koji svoju aktivnost dokazuje *radom*. Poznato je da se rad, misleći ovdje prije svega na proizvodni rad, ne može dokazati u svojoj vrijednosti u nekakvu zrakopraznom prostoru. Rad se afirmira i reaktivira, egzistira samo u smislenom aktivnom dodiru sa sredstvima, u tzv. svrsishodnom ekonomskom prisvajanju svojstava stvari potrebnih da bi se proizvod, zamišljen unaprijed u glavi radnika, dakle idealni proizvod, materijalizirao kao stvarno egzistentni produkt.

Ako proces proizvodnje mora početi bez »trećeg faktora«, bez posrednika, bez najamnog odnosa, bez prodaje radne snage, tada radniku ostaje u društvenovlasničkim uvjetima samo jedna mogućnost za proizvodni rad: on mora sa sebi sličnima, i sebi ravnima, i jednakima *udružiti svoj rad*.

Budući da je društvena proizvodnja u asocijativnom socijalizmu pretežno još robna proizvodnja, moraju se robno-novčani odnosi u pravnom prometu kao pravni odnosi formirati između *pravni subjekata*. Zato udruživanjem rada nastaje istovremeno i novi pravni subjekt — osnovna organizacija udruženog rada. Ta je organizacija društvena pravna osoba. Međutim, njezin supstrat nisu više društvena sredstva, nego udruženi rad. Sredstva su sada samo *prirodna pretpostavka rada*. Budući da sredstva više nisu utkana u pravnu konstrukciju pravnog subjektiviteta društvene pravne osobe, to više takav subjekt ne samo što nije nosilac prava vlasništva nego društvena pravna osoba više uopće ne može imati nikakvih orinarnih subjektivnih *imovinskih* prava.

To je novost o kojoj se mora ozbiljno pravno razmisliti, jer je u svim dosadašnjim pravnim sistemima imovina bila jedna od pretpostavki postojanja pravnog subjektiviteta pravne osobe. Trebalo bi provesti veoma detaljne analize tog fenomena pa da se vidi da li se ovdje radi o nekoj zakonskoj lakuni, ili se radi u nužnoj konzekvenciji novoga samoupravnog koncepta društvenog vlasništva. Na to je pitanje doista potreban znanstveni odgovor, jer se, bar u većini, dosadašnja praksa priklanja shvaćanju da su organizacije udruženog rada i dalje nosioci stvarnih prava. Međutim, ni takva shvaćanja ni takva praksa nisu u skladu s odredbama ZUR-a i njegovim propisima iniciranim pravnim režimom koji vrijedi za stvari i društvena sredstva. Po ZUR-u, društvena sredstva mogu biti u pravnom prometu (čl. 242). Međutim, u takvu slučaju ipak društvena pravna osoba kao prometni subjekt ne prenosi nikakva prava na drugog sudionika u prometu, nego ili »prenosi društvena sredstva«, ili »otuđuje društvena sredstva iz društvenog vlasništva«. Istina, društvena pravna osoba radi te prometne transakcije na osnovi svog prava raspolaganja (čl. 243, ZUR). Međutim, analiza tog prava raspolaganja može pokazati da to uopće nije nikakvo subjektivno pravo, nego zapravo pogrešan termin za poslovnu spo-

sobnost. Čak i u slučaju kad društvena pravna osoba kao prometni subjekt ulazi u obavezne odnose i u njima stječe određena prava ili preuzima obaveze, ostaje prema trećima samo formalno njihov nosilac. Stvarno i ta prava i te obaveze ulaze u sadržaj novog prava — *prava rada društvenim sredstvima*. Ali nosilac tog prava nije OUR. Međutim, kako u svakom uređenom pravnom poretku svatko mora odgovarati za preuzete obaveze, taj princip materijalne odgovornosti nije se mogao brisati ni iz našeg pravnog poretka. Zato je u članu 38. ZUR-a određeno da organizacije udruženog rada i druge društvene pravne osobe odgovaraju za svoje obaveze društvenim sredstvima kojima raspolažu. To znači da odgovornost nije omeđena pravnim pojmom imovine kao skupa subjektivnih prava jednog nosioca. Takva je odgovornost karakteristična za vlasničkopravne režime. U našem društvenovlasničkom samoupravnom režimu odgovornost je ovičena određenim skupom dobara koja su na određeni način povezana s odgovornim subjektom. Jednom riječju, odgovornost je svedena na imovinu u ekonomskom smislu.

U logici ZUR-a takvo je rješenje razumljivo. Naime, ako neposredni proizvođač tek udruživanjem svoga rada s radom drugih radnika može doći u neposredan kontakt s društvenim sredstvima, ako mu dakle samoupravni sporazum o udruživanju treba da bude pravna osnova za stjecanje *prava rada društvenim sredstvima*, tada doista nad tim sredstvima prije toga ne smije i ne može biti formirano ničije pravo.

Ako je u samoupravnom konceptu društvenog vlasništva živi rad bitni subjektivni element, osnovna karakteristika tog produkcionog odnosa, tad je postojanje živog čovjeka bitna pretpostavka udruživanja rada, a smisao tom udruživanju daje postojanje kristaliziranog ljudskog rada, dakle postojanje sredstava. Tada su sredstva prirodna pretpostavka rada. Na određenom krugu tih sredstava radnici stječu pravo rada društvenim sredstvima. Nema sumnje da radnik onog časa kad na zakonom propisani način svoj rad udruži s radom drugih radnika stječe upravo to pravo. Prema tome, pravo rada u prvome redu označava određenu pravnu situaciju u kojoj se nalazi radni čovjek kad ispuni određene pretpostavke.

Naime, društvenovlasnička pripadnost društvenih sredstava svakom članu društva ne znači i automatsko usmjeravanje tokova koristi iz tih sredstava prema svakome. Društveno vlasništvo nije alajbegova slama. Tokovi koristi okreću se samo prema onom pojedincu koji je svoj živi rad spojio s društvenim sredstvima za proizvodnju. Iako se takvo spajanje vrši autonomno i dobrovoljno, ono se ipak ne odvija automatski i samovoljno. I u socijalističkom samoupravnom društvu svaki čovjek i svaki neposredni proizvođač živi u određenom pravnom poretku koji mora poštovati. Zbog toga svaki neposredni proizvođač može doći u proizvodni kontakt s društvenim sredstvima za proizvodnju, tek kad u okviru postojećeg društvenovlasničkog produkcionog odnosa formira pravni odnos. To se zbiva samoupravnim sporazumom o udruživanju rada. Zbog toga međusobni odnosi radnika u udruženom radu imaju karakter i funkciju osnovnog produkcionog odnosa u samoupravnom socijalističkom društvu. Taj pravni odnos uklapa u sebe, nazovimo ga, makar i per nefas radni odnos, ali nije s

njim identičan. Naime, i prava iz radnog odnosa baziraju se i izlaze iz prava rada društvenim sredstvima.

Problematika prava rada vrlo je široka i kompleksna. Diskusije o njegovoj pravnoj prirodi zapravo su još na početku. Svi se slažu da je to novo pravo koje u dosadašnjim pravnim porecima, ni u vlasničkopravnim ni u nevlasničkopravnim, nije postojalo. Osnovna je tendencija u kretanju tog prava da se ono s naporima prakse i teorije ne samo razvije nego i afirmira kao jedan od centralnih pravnih instituta koji se rađaju u krilu i na osnovi društvenovlasničkih odnosa.

U ovome momentu čini nam se važnim i značajnim napomenuti da se to pravo ne smije i ne može svrstati ni među stara ni među nova imovinska prava. Pravo rada društvenim sredstvima *nije* imovinsko pravo.

Za imovinsko pravo je karakteristično da uvijek, a posebno u stvarnom pravu, izražava određeno *pripadanje* objekta subjektu. Pravom rada se juridički ne izražava pripadanje, jer je to uz ostalo i garant da društvenost društvenih sredstava ostane neokrnjena. Praksa je, naime, dokazala da juridičko reguliranje pripadanja uvijek ostaje pomalo jednostrano, čak pomalo vlasničkopravno.

S druge strane, pravo rada je strogo osobno, neotuđivo, individualno pravo svakog radnika. Ove karakteristike postaju razumljive ako se ima na umu da je realni okvir tog prava društvenovlasnički odnos, da je stvarna osnova tog prava živi ljudski rad *pojedince*, te da u samoupravnom odnosu radna snaga ne može biti roba. Prema tome, pravo koje se ne osniva na stvari, nego na jednom od bitnih svojstava ličnosti mora biti strogo personalno, neprometno — dakle neotuđivo i nezamjenjivo, dakle individualno. Osim toga, to pravo se ne odnosi na *pojedinu* stvar, što je inače karakteristično za imovinska prava. Iako je to pravo individualno, ono se ipak u svojim osnovnim manifestacijama vrši kolektivno. Takva društvenost imovinskih prava ne postoji.

Pravo rada samo juridički izražava činjenicu da rad, a ne pripadnost sredstava, određuje ekonomsku, društvenu, pa i političku poziciju radnika u asocijativnom socijalizmu. Pravo rad određuje, dakle, okvire unutar kojih aktivna jedinka, čovjek-radnik, može *legalno*, u okvirima društvenog vlasništva i na njegovoj bazi, ostvarivati svoje pojedinačne, zajedničke i opće interese u pluralizmu društvenih interesa. Ostvarivanje tih interesa ne izvodi radni čovjek izdvojeno jedan od drugoga, nego jedan pomoću drugoga.

U međusobnim odnosima radnika u udruženom radu kao pravnim odnosima svaki radnik stječe pravo rada koje određuje njegov položaj i prema drugim radnicima i prema ukupnosti sredstava društvene reprodukcije, koja su prirodna pretpostavka ostvarivanja ciljeva udruženog rada.

Dosadašnje kretanje i dosadašnji juridički život prava rada društvenim sredstvima pokazuje sve više da to nije kombinacija, već simbioza svojstava i prava. To znači da u međusobnim odnosima radnika u udruženom radu kao pravnim odnosima radnik ima pravo i dužnost da se koristi društvenim sredstvima zato što ima pravo rada, ima prava i dužnosti u po-

gledu raspolaganja društvenim sredstvima zato što ima pravo rada, preuzima niz odgovornosti jer ima pravo rada, itd.

Prema svemu tome, *pravo rada nije skup ovlaštenja, niti skup prava, nego je u juridičkom smislu ishodišna tačka prava i obaveza.*

U međusobnim odnosima radnika u udruženom radu kao pravnim odnosima jedan radnik prema drugome ne može imati nikakvo pravo na stvar, jer to ne samo što nije provedivo na osnovi društvenog vlasništva nego bi to bio uzrok nesavladivih suprotnosti — koje bi dovodile do upropaštavanja proizvodnje. Radnik u tom pravnom odnosu može prema drugim radnicima imati, kako to određuje ZUR, doista samo pravo u pogledu korištenja, upravljanja i raspolaganja sredstvima. Ali ta prava radnici mogu vršiti samo dogovorno, kolektivno. Tako nam se ta prava koja ne »pogađaju« samu stvar, nego njezina bitna svojstva, ukazuju kao istovremeno vezani i istovremeno samostalni derivati prava rada.

Pravo rada nije, dakle, imovinsko pravo, pa prema tome ni prava u pogledu korištenja, upravljanja i raspolaganja ne bi juridički trebalo konstruirati kao klasična imovinska prava. To su sigurno nova društveno-ekonomska prava u kojima ispod starog termina pulsira nov sadržaj, za koji do ovog momenta zapravo još nemamo tehnički precizno izrađen termin i elegantan pravni izraz.

Ovo nije nimalo lagan zadatak, jer se naše pravo i naša pravna znatnost nalazi pred zadatkom da statičkom normom pokuša izraziti dinamiku života. No prije nego što odgovorimo na sekundarno pitanje — kako svojstva objekta mogu biti predmet prava, morali bismo odgovoriti na pitanje što je supstancija prava rada. Zapravo pitanje glasi: što je rad? Znamo da rad nastaje upotrebom radne snage. Radna snaga je *bitan* dio čovjekove ličnosti. Dosad je objekt pravnog odnosa bila radna snaga. U asocijativnom socijalizmu radna snaga prestaje biti roba, ali ne treba zaboraviti da je iz klasičnog prava ostalo nasljeđe prema kojem jedno bitno svojstvo (ovdje čovjeka) može biti objekt prava. Pravni poredak asocijativnog socijalizma postupa, po našem mišljenju, mnogo realnije. On ne traži udruživanje radne snage, nego energije koja nastaje njezinom upotrebom. A to je doista rad, koji se može naći udružen kao kristalizirani rad u nekom zajedničkom proizvodu, ili kao živi rad prije kristalizacije, itd. No, u svakom slučaju, pravno se mora znati da li se pojam rada ne zamjenjuje s efektom rada, da li se u pravu misli samo na proizvodni rad itd.

Kao što se vidi, pomalo se razbija princip prema kojemu pravo ne može regulirati suštinu stvari i odnosa, nego samo pojavne oblike određene suštine. Kako se daleko u tome može ići, pokazat će znanstveno provjerena praksa.

Drugo je pitanje kako naglasiti i regulirati društvenost. Sigurno je da društvenost udruženog rada ne smije dolaziti do izražaja samo i isključivo unutar organizacije udruženog rada. Društvenost se mora manifestirati i prema široj društvenoj zajednici i prema trećima.

I društvenost društvenih sredstava kao jedna od bitnih karakteristika

društvenovlasničkog odnosa također zahtijeva otvorenost i prema trećima i prema zajednici.

Kad se radi o pravnoj organizaciji samoupravnih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa postavilo se pitanje koje pravo ili koji element iz internih, unutrašnjih odnosa treba istaknuti prema vani kao »točku vezivanja«.

Slijedeći odredbe i logiku ZUR-a, bilo bi to pravo u pogledu upravljanja društvenim sredstvima. Isticanje upravljanja kao karakterističnog momenta, po kojem se određuje u kojem se krugu udruženog rada realiziraju svojstva društvenog sredstva, odgovara biti socijalističkih odnosa. Naime, u svakom režimu u kojem postoji »treći faktor«, koji razdvaja i na svoj način spaja radnike sa sredstvima za proizvodnju, komandne upravljačke funkcije nalaze se koncentrirane upravo u ličnosti »trećeg faktora« proizvodnje.

U režimu bez »trećeg faktora« radnik doživljava egzistenciju društvenovlasničkog odnosa upravo u preuzimanju komandnih, samoupravnih pozicija u proizvodnom odnosu.

Upravljanje je proces svjesnog usmjeravanja tokova i kretanja društvenih i društveno-ekonomskih odnosa prema realno postavljenom cilju. Upravljanje procesima i odnosima mogu i oni koji u tim procesima aktivno ne sudjeluju, dakle upravljači »izvana«. Mogu to biti pravni vlasnici sredstava za proizvodnju — pojedinci ili država. A odnosima mogu upravljati upravo oni koji su sami direktni i aktivni sudionici u tim odnosima. Tada se već ulazi na teren samoupravljanja.

Samoupravljanje je koncept organizacije društva koji u realizaciji traži da meritorne odluke u određenim društvenim odnosima donose oni koji su sudionici i nosioci tih odnosa. Prema tome, samoupravljanje je socijalizacija odluka, socijalizacija vlasti ili, u proizvodnom odnosu, socijalizacija svih onih funkcija koje se nalaze ujedinjene u pravnom terminu i pravnom odnosu nazvanom pravo rada.

U ovoj grupi pitanja, koja su prvenstveno povezana s društvenim vlasništvom, posebno bismo naglasili ona koja tek treba normativno urediti.

U prvom redu, to je skup propisa koji bi i juridičkim putem onemogućili da se društvenovlasnički karakter društvenih sredstava praktički tretira u grupnovlasničkoj maniri. Tu se, u prvom redu, radi o dohotku kao vrijednosnom izrazu i naglašenoj njegovoj klasnoj suštini. Dohodak je društveno sredstvo i objekt društvenovlasničkog odnosa. Ali o njegovoj se sudbini raspravlja u OOUR-u.

Isto tako postoje organizacije u kojima radni ljudi upravljaju i raspolazu golemim materijalnim sredstvima, a broj udruženih radnika je razmjerno malen prema veličini sredstava. Ne bi trebalo zaboraviti da vrlo često nije osnovni cilj prava rada samo stjecanje dohotka, nego i omogućavanje života i rada radnih ljudi i građana (npr. organizacije koje vrše tzv. javne službe, djelatnosti od posebnog društvenog interesa itd.).

Najzad, i ovdje bismo skrenuli pažnju na to da pravna zaštita društve-

nih sredstava, po našem mišljenju, nije dovoljna. Za zaštitu društvenih sredstava stoje nam na raspolaganju zapravo samo posesorne tužbe. Zar nije došlo vrijeme da se razmisli i o petitornoj zaštiti?

III

Samoupravno pravo

Dalja grupa pitanja vezana je za problematiku samoupravnog prava i njegovih izvora. Na tom području je situacija takva da, zapravo, nema gotovo ni jednog problema o kojemu postoji jedinstveno shvaćanje u pravnoj teoriji. Moglo bi se čak reći da ima toliko koncepata samoupravnog prava koliko ima i autora koji su se bavili ili se bave tom problematikom.

Po našem mišljenju, to je normalno i dokaz više da jugoslavenska pravna misao nije anemična, nego vrlo živa. No naša je procjena da već dolazi vrijeme da započne stvaranje jedne sve više općeprihvaćene koncepcije. Uostalom, takav put su prošle i diskusije o društvenom vlasništvu.

Možda bi se već približno mogle uočiti niti koje bi počele spajati pojedine koncepte i pojedina shvaćanja koja bi mogla izrasti u jednu posebnu samoupravnu pravnu teoriju, ili bar u teoriju samoupravnog prava.

Činjenica je da u svakom društvenom sistemu postoji uočljiva tendencija što duljeg održavanja upravo tog i takvog društvenog sistema. Realizacija takvih tendencija omogućuje se stalnom reprodukcijom centralnih baznih društveno-ekonomskih odnosa u određenom sadržaju i u određenom obliku, kao i u svjesnom određivanju pravca njihova kretanja.

U svakom društvenom sistemu postoje odgovarajući regulativni mehanizmi koji utječu na kretanje baznih odnosa. U suvremenim društvenim sistemima poznata su zapravo tri tipa regulacije. Dva su više-manje klasična, a jedan je potpuno nov i u svijetu do danas nepoznat.

Među klasične regulacije pripada u prvom redu ona koja egzistira na podlozi robne proizvodnje i tržišta. Tu je tržište regulator društvenih i društveno-ekonomskih odnosa.

Drugi tip već više-manje klasične regulacije jest onaj koji se oslanja na političku moć, na političku vlast. Tu je država osnovni regulator društvenih i društveno-ekonomskih odnosa.

Od tih klasičnih regulacija izdvaja se ona koja započinje svoj funkcionalni život u našem društveno-ekonomskom sistemu, u samoupravnom socijalističkom društvu. Za sada, u nedostatku boljeg termina, nazivamo je samoupravnom interesnom regulacijom. Osnovni regulator društvenih odnosa u tom tipu regulacije postaje društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje, odnosno u završnici društveni dogovori i samoupravni sporazumi.

Razumije se, u postojećim sistemima i u postojećim društvima nema nijednog u kojemu bi postojao samo jedan regulator. Zapravo se tip regulacije određuje prema dominantnom regulatoru. Tržište i politička moć

su regulatori u vlasničkopравnim porecima bez obzira na to da li su kapitalistički ili socijalistički. Dakako, u svakom od njih je uvijek jedan dominantan.

Nasuprot tim tipovima regulacije, samoupravna interesna regulacija oslanja se na društvenovlasničke odnose, a to istovremeno znači i na nevlasničkopравnu organizaciju društvene proizvodnje.

Razumije se da ni samoupravna interesna regulacija nije isključiva u našem samoupravnom socijalističkom društvu. Realno postojeći bazni društveno-ekonomski odnosi još uvijek traže kao regulator i tržište, ali ponekad i političku moć. U započetom procesu odumiranja države nije, niti još može biti, totalno likvidirana ni država ni politička moć.

Napomenute tendencije održanja društvenog sistema putem reprodukcije baznih društveno-ekonomskih odnosa omogućuje se, među ostalim, čak i prvenstveno njihovim pretvaranjem u pravne odnose.

Transformacija društveno-ekonomskih u pravne odnose provodi se u svakom uređenom pravnom poretku, uz određene pretpostavke pomoću i putem za to adekvatnih pravnih instrumenata.

U vlasničkopравnim porecima takav je instrument ili pravni posao ili državni plan.

U našem nevlasničkom poretku instrument koji kompliciranu društvenovlasničku stvarnost prevodi u pravni odnos jest prije svega samoupravni sporazum i društveni dogovor, uz druge samoupravne pravne akte.

Problematika samoupravnih pravnih akata pripada u *samoupravno pravo*. I njegov naziv i njegova pravna priroda u nauci su veoma sporni. Ima autora koji samoupravnom pravu odriču karakter prava.

Ne ulazeći na ovom mjestu u te diskusije, smatramo da je samoupravno pravo interesantan skup autonomnih i heteronomnih normi koje izrastaju kao pravna nadgradnja nad društvenovlasničkim i drugim samoupravnim odnosima. Autonomno pravo zapravo dopunjuje državno pravo. U klasičnim pravnim porecima prepušta država uređivanje nekih odnosa samim sudionicima u takvim odnosima. Samoupravno pravo je također autonomno, ali i više od toga. Ono nema funkciju samo da dopuni državne izvore prava. Samoupravno pravo u određenim oblastima isključuje državno pravo. Ono dolazi na njegovo mjesto i umjesto njega. Samoupravno pravo kao pravna nadgradnja nad društvenovlasničkim i drugim samoupravnim odnosima jest izraz i posijedica odumiranja zakonodavne funkcije države u tim oblastima.

Kao i svako pravo, i samoupravno pravo ima svoje izvore. Njegov materijalni izvor, govoreći u najklasičnijem smislu, i ovdje je volja naše radničke klase i radnog naroda. U formalnom smislu su to različiti oblici u kojima se izražava pravno pravilo. To su samoupravni opći akti, među kojima su ne samo najinteresantniji nego i teoretski najsporniji društveni dogovori i samoupravni sporazumi. Posebno je sporna njihova pravna priroda.

Tako u društvenim dogovorima postoji niz shvaćanja, počevši od onih

koji im niječu pravni karakter pa do onih koji ih smatraju novim pravnim formama i izvorima prava. I za samoupravne sporazume postoji nekoliko osnovnih shvaćanja, počevši od kontraktualne preko publicističke, normativne do pravno-poslovne itd. koncepcije.

Kako se mi priklanjamo mišljenju da su samoupravni opći akti izvori samoupravnog prava, dat ćemo samo najosnovnije karakteristike u prvom redu samoupravnih sporazuma, jer su neke od njih gotovo identične onima koje dolaze do izražaja i u društvenim dogovorima.

Samoupravni su sporazumi isključivo voljni akti samoupravnih subjekata (posebno udruženog rada i društvenih pravnih osoba). Samoupravni su sporazumi pravni instrumenti pomoću kojih se i putem kojih se društvenovlasnički i drugi samoupravni odnosi pretvaraju u pravne odnose ili se na osnovi spomenutih baznih odnosa stvaraju, mijenjaju ili prestaju novi samoupravnosporazumski pravni odnosi. Prema tome, u svakom samoupravnom sporazumu moraju se ustanoviti prava, obaveze i odgovornosti svih sudionika sporazuma, a ovisno o cilju koji treba da se postigne određenim samoupravnim sporazumom.

Samoupravni su sporazumi pravni instrumenti kojima se može jedinstveno pravno urediti i pravno regulirati nekoliko različitih društveno-ekonomskih odnosa, uz pretpostavku da se realizacija cilja i svrhe svakog od tih odnosa u finalnoj točki sliju u zajednički cilj. Tako se, npr. pomoću kategorije zajedničkog prihoda (dakle radi se o zajedničkom finalnom cilju) reguliraju društveno-ekonomski odnosi koji nastaju prilikom prodaje proizvoda i usluga koji su rezultat zajedničkog rada radnika u dvije ili više osnovnih organizacija koje su u sastavu jedne radne organizacije ili više radnih organizacija (fazna proizvodnja, odnosno proizvodnja proizvoda koji se ugrađuju u jedinstven proizvod) i u suradnji između proizvodnih i drugih organizacija udruženog rada koje se bave poslovima prometa robe i usluga, bez obzira na to da li su u sastavu iste organizacije udruženog rada.

Samoupravni sporazumi koji u jednom aktu zahvaćaju, kako rekosmo, nekoliko različitih društveno-ekonomskih odnosa, redovito su po svojoj prirodi zapravo multilateralni akti. To su redovito i tzv. adhezioni akti, otvoreni akti koji omogućuju pristup u već formirani pravni odnos i onima koji nisu sudjelovali pri njihovom zasnivanju i postanku. Normalno je, stoga, da takvi akti sadržavaju i opća pravna pravila formulirana tako da mogu biti primjenjiva i na određeni broj adresata, uz pretpostavku da ih potencijalni adresati prihvate kao svoja pravna pravila.

Osim toga, samoupravni sporazum je ponekad takav pravni instrument i takav voljni akt čiji se cilj ili kauza može postići samo putem sklapanja obveznopravnih ugovora. Pri tome su ponekad ugovorni partneri vezani istim samoupravnim sporazumom u izvršenju kojega i sklapaju obveznopravni ugovor, a drugi put takve veze nema među sukontrahentima.

Eto, i tu bismo možda mogli naći »točku vezivanja« za društvene dogovore. Dakako, ovaj redoslijed izlaganja ne smije se shvatiti kao nekakav hijerarhijski red među spomenutim aktima. Ako bismo baš po svaku cijenu htjeli provesti hijerarhiju, za koju nemamo još izrađenih kriterija,

tad bi društveni dogovori imali prednost, iako je neosporna činjenica da su oba akta tako povezana da stoje jedan uz drugog i jedan pored drugog, a ispunjenje jednog jest i realizacija drugog.

Naime, sveobuhvatnost društvenovlasničkog odnosa, uz njegov sve nagašeniji klasni karakter, te uz istovremeno postojanje pluralizma samoupravnih interesa, traži da pojedini sudionici u različitim pravnim odnosima, prije svega naše društvene pravne osobe, ostvarenjem svojih pojedinačnih ili zajedničkih interesa realiziraju i opće društvene interese. Opći se interesi uređuju i fiksiraju društvenim dogovorima. Društveni dogovori u osnovi sadrže načela i pravila koji se mogu realizirati samo stupanjem u posebne pravne odnose svih koji su zaključili društveni dogovor. To bi značilo da se prava i obaveze iz društvenih dogovora mogu realizirati samo sklapanjem samoupravnih sporazuma. U toj alternativni društveni dogovori nisu direktno primjenjivi. U drugoj alternativni, koja predviđa slučaj da zaključeni samoupravni sporazum nije u skladu s društvenim dogovorom, direktno se primjenjuje društveni dogovor.

U ovim dilemama nama se čini da je odnos između društvenog dogovora i samoupravnog sporazuma ipak možda najbližiji odnosu između kolektivnog i pojedinačnog ugovora u klasičnom pravu.

S druge strane, čini se da pravni odnos koji se formira društvenim dogovorom sadrži u sebi neku imperfektну normu.

Međutim, čini nam se da ipak nije tako. Čini se da sankcija postoji, samo nije odmah vidljiva, nego bi se mogla izvesti takozvanom stvaralačkom interpretacijom iz odredaba ZUR-a.

Mogu se zamisliti slučajevi u kojima za jednu našu društvenu pravnu osobu realizacija vlastitog interesa znači i realizaciju općeg društvenog interesa. Ako je taj opći interes uređen i fiksiran društvenim dogovorom, dobili smo tim pravnim aktom subjekta čiji je interes pravom zaštićen. Ako takvu društvenu pravnu osobu označimo s »A«, a druge sudionike u društvenom dogovoru s »B«, »C« itd., može se dogoditi da, recimo, »C« zaključi s nekim subjektom »X« samoupravni sporazum. I upravo tim sporazumom povrijedi obavezu što ju je preuzeo društvenim dogovorom. A tim istim aktom je povrijedio i interes »A«. Prema članu 596. i 597. ZUR-a, moglo bi se isposlovati poništenje SAS-a, a time indirektno realizirati poštovanje norme iz društvenog dogovora.

Bio bi to možda jedan »civilistički« dokaz u prilog stava da su i društveni dogovori i samoupravni sporazumi izvori samoupravnog prava.

Posebno napominjemo da se među društvenim subjektima već formiraju pravila ponašanja koja stranke smatraju pravnim normama iako nisu fiksirane ni u jednom samoupravnom općem aktu. Ako se ta konstatacija dokaže na širem području postat ćemo možda svjedoci stvaranja novog samoupravnog običajnog prava.

IV

Nekoliko napomena o odgovornosti

Treću veliku grupu pitanja čini kompleks odgovornosti u samoupravnom socijalističkom društvu.

Odgovornost kao egzistentni društveni fenomen nije nastala tek u asocijativnom socijalizmu, nego je kao element određenih društvenih odnosa poznaju u raznim oblicima i druge društveno-ekonomske formacije.

Odgovornost je semantički pojam. I upravo semantičnost tog pojma omogućuje da se problematici odgovornosti priđe s različitih aspekata, te da se istovremeno formiraju i formuliraju i različiti koncepti odgovornosti. Prema tome, moguć je i pravni koncept odgovornosti s čitavim nizom podvrsta: materijalna, imovinskoppravna, disciplinska, društveno-politička, individualna, kolektivna itd.

U pravnom konceptu odgovornost je u osnovi pravno izražena spremnost određenog pravnog subjekta da prizna posljedice svojeg ili tuđeg ponašanja. Odgovornost je i podložnost sankciji neke norme.

Ako podijelimo sve poretke na vlasničkopravne i nevlasničkopravne, tad je u vlasničkopravnim sistemima odgovornost uvijek vezana za nosioce obaveze. Prema tome, drugi subjekti koji su nosioci prava, posebno pak prava vlasništva, mogu biti i neodgovorni.

Nasuprot tome, u nevlasničkopravnom sistemu koji pulsira u društvenovlasničkim odnosima naprosto nema mjesta neodgovornosti. Novost je što se u pravnim odnosima odgovornost ne veže više samo za nosioca obaveze, nego je odgovornost vezana i za nosioca prava. Tako smo dobili pravne odnose u kojima uporedo i ravnopravno postoje tri bitna sadržajna elementa: prava, obaveze i odgovornosti.

Međutim, stvarni problem nije u pitanju odgovornosti, nego u pojavi *neodgovornosti*. U tim se slučajevima može postaviti pitanje da li pojava neodgovornosti pokazuje i ukazuje na pojave devijacija u kretanjima društvenovlasničkih odnosa i, što je s tim vezano, na nestanak samoupravnih sadržaja u društvenim odnosima.

Posebno se isticalo kao problem odgovornost organa društvenih pravnih osoba i za donošenje odluka i za nastanak posljedica koje takve odluke proizvode u njihovoj realizaciji. Realizacijama pojedinih odluka samoupravnih organa moguće su povrede ne samo samoupravnih prava i društvenog vlasništva nego su i povrede prava građana. Postavlja se pitanje sankcija prema odgovornim osobama.

Smatramo da je ovih nekoliko napomena o odgovornosti u samoupravnom socijalističkom društvu dovoljno da upozori na potrebu znanstvenog proučavanja i istraživanja i tog fenomena koji suvremeni socijalizam neminovno donosi sa sobom.